

دبیر ادبیات دبیرستان‌ها
و مراکز پیش‌دانشگاهی
منطقه ۴ تهران

شخصیت و
اندیشه‌های پروین
به شدت تحت تأثیر
پدرش، که در واقع
نخستین آموزگار
او بود، و در مرتبه
بعد، دوستان پدرش
(بهار، دهخدا و
نصرالله تقوی) که
به شکل مستقیم از
تعالیم، تشویق و
ارشاد آنان بهره‌مند
بود، شکل گرفت

چکیده

آنچه در این مقاله می‌آید، تأملی است بر عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری شخصیت، اندیشه و چگونگی این تأثیر بر سبک شعر و جهان‌بینی پروین، و چون بزرگان ادب - بخصوص ملک‌الشعرای بهار - پروین را احیاکننده فن مناظره بعد از یک دوره فترت معرفی کرده‌اند، با نگاهی به اشعار، به ویژه مناظره‌ها، به بررسی ویژگی‌های سبکی (تخیل، عاطفه و زبان) با توجه بیشتر به مناظره «مست و هوشیار» خواهیم پرداخت.

کلید واژه‌ها:

اندیشه، سبک، قطعه، مناظره، رمانتیسزم، تشخیص، تمثیل.

در کنار تمام عوامل
یادشده، تأثیر
تحوّلات سیاسی -
اجتماعی روی داده
در دوران زندگی
پروین در شکل‌گیری
اندیشه‌های او از
اهمیت بسیاری
برخوردار است. در
این دوره (۱۳۲۰-
۱۳۸۵ ش) حوادث
مهمی روی داده که
باعث آگاهی پروین
نسبت به مسائل
سیاسی - اجتماعی
جامعه و حساسیت او
بدان‌ها شده است

زبان فارسی از بدو پیدایش تاکنون زنان بسیاری را در عرصه‌های ادب و فرهنگ پرورنده است که از آن جمله‌اند: رابعه بلخی، مهستی گنجوی، عالمتاج قائم‌مقامی و پروین اعتصامی.

در سدهٔ اخیر، گوهر تابناک، شاعر گران‌مایه پروین (رخشنده) اعتصامی، اگرچه کوتاه در آسمان ادب ایران درخشید (۱۳۲۰-۱۲۸۵ ش) اما سلسلهٔ بلندی از فضیلت‌ها و سجایای اخلاقی آفرید و ستون ادب و فرهنگ تعلیمی و اخلاقی ایران را رفیع‌تر ساخت.

با توجه به ویژگی‌های شعر پروین، در این مقام به بررسی عوامل تأثیرگذار در اندیشه‌ها، شخصیت، سبک و جهان‌بینی او خواهیم پرداخت.

ملک‌الشعراى بهار، شاعر و بنیان‌گذار سبک‌شناسی در ایران در مقدمه‌ای که بر چاپ اول دیوان پروین نوشته است، این اثر وزین را ترکیبی از دو سبک و شیوهٔ لفظی و معنوی آمیخته با سبکی مستقل می‌داند؛ «این دو شیوه، یکی شیوه شعراى خراسان - خاصه ناصر خسرو - و دیگری شیوه شاعران عراق - به ویژه شیخ سعدی - است که با سبک و اسلوب مستقلی که خاص امروز و بیشتر پیرو تجسم معانی و حقیقت‌جویی است، ترکیب یافته و شیوه بدیعی را به وجود آورده است.» (بهار، ۱۳۷۱: ۲۷)

شخصیت و اندیشه

شخصیت و اندیشه‌های پروین به شدت تحت تأثیر پدرش، که در واقع نخستین آموزگار او بود و در مرتبهٔ بعد، دوستان پدرش (بهار، دهخدا و نصرالله تقوی) که به شکل مستقیم از تعلیم، تشویق و ارشاد آنان بهره‌مند بود، شکل گرفت. عامل سوم در شکل‌گیری شخصیت و اندیشهٔ پروین، بهره‌مندی او از ترجمه‌های پدرش، اعتصام‌الملک، از زبان فرانسه و انگلیسی، تحصیل در مدرسهٔ آمریکایی «ایران بیت ایل» و آشنایی با زبان انگلیسی بود که باعث شد او بتواند با متون ادبی انگلیسی به طور مستقیم آشنا شود و همین آشنایی، او را تحت تأثیر رمانتیسزم قرار داد.

«رمانتیک دو معنا دارد: یک معنای خاص که صفت است برای مکتب شعری خاصی که در قرن نوزدهم در اروپا رونق گرفت و دنبالهٔ آن هم در ایران راه یافت و یک معنای عام که عبارت است از هر گونه شعری که حال و هوایی غنایی، اندوهگین و تأکید فراوانی بر احساسات داشته باشد. به این معنا، بخش عظیمی از شعر فارسی رمانتیک است و هر شاعری، حتی آن که اجتماعی و متعهد و اهل واقعیات روزگار خویش خوانده می‌شود معمولاً و عادتاً مایه‌هایی، کم و بیش، از رمانتیسزم را در خود دارد.» (زرقاتی، ۱۳۸۳: ۲۱۵-۲۱۶)

توجه پروین به کودکان، به ویژه کودکان یتیم و فقدان

این مضمون در شعر سایر شعراى هم‌عصر او چون بهار، عشقی، ایرج میرزا و شهریار می‌تواند دلیلی بر این ادعا باشد که پروین تحت تأثیر رمانتیسزم غرب بوده اما «عواطف بشردوستی و حمایت از مردم محروم و یتیمان و سالخورده‌گان و ستمدیدگان که در شعر پروین به صورت واکنش روحی لطیف و مادرانه بروز کرده، از درون جان او جوشیده و سرشار از صمیمیت و صداقت است و رنگ ویژه و ذوق وی را دارد.» (یوسفی، ۱۳۶۹: ۱۴۴)

در کنار تمام عوامل یادشده، تأثیر تحولات سیاسی - اجتماعی روی داده در دوران زندگی پروین در شکل‌گیری اندیشه‌های او از اهمیت بسیاری برخوردار است. در این دوره (۱۳۲۰-۱۲۸۵ ش) حوادث مهمی روی داده که باعث آگاهی پروین نسبت به مسائل سیاسی - اجتماعی جامعه و حساسیت او بدان‌ها شده است. تأثیر عوامل یاد شده در شعر پروین تجلی و نمود یافته و به شعر او جهت و پویایی داده است.

تأثیرپذیری پروین از پدر فاضل و معاشران او، که همه از اکابر شعر و ادب عصر خود به شمار می‌آمدند، بسیار آشکار است. «از این یاران، ملک‌الشعراى بهار استاد شعر خراسانی بود مخصوصاً با آثار فرخی، انوری و معزی آشنایی داشت. سیدنصرالله تقوی، جامع و مصحح دیوان ناصر خسرو بود و در عین حال به طرز سنایی و احیانا به تنبع اشعار او علاقه می‌ورزید. دهخدا با مثنوی مولانا و حدیقه‌ی سنایی مانوس بود و غیر از تقلید و تتبع شعر قدما در نظم مسمط‌های جدید و توصیف موضوعات جدی قدرت و قریحه‌ی خاصی داشت. خود اعتصام‌الملک هم، چنان که از لحن نوشته‌های وی برمی‌آید، در زبان شاعران بزرگ گذشته مثل سعدی، فردوسی و نظامی تبحر داشت.» (زرین کوب، ۱۳۶۷: ۵۵)

با توجه به سخن بزرگان در خصوص اشعار پروین، او در قصاید از ناصر خسرو و در مثنوی از مولانا، عطار و نظامی پیروی کرده و اغلب مسمط‌هایش لحن و وزن مسمط‌های دهخدا را به یاد می‌آورد. پروین در قطعات، از انوری و سنایی تأثیر پذیرفته است.

سبک شعری

پروین بی‌تردید در سبک شعری از شیوهٔ قدما تقلید می‌کند؛ یعنی، آناش از لحاظ قالب و مضمون و شکل و محتوا تقریباً به شیوهٔ گذشتگان است ولی در پیروی از دیگران چون یک مقلد آگاه رفتار می‌کند. او با گرفتن عناصر شعری، به‌خصوص وزن و شکل اثر، آن را مطابق با زمان و مکان مورد نظر خود ساخته و پرداخته می‌کند و با تکیه بر غنای فکری خود، با مفاهیم انسانی و مضامین اخلاقی همراه می‌سازد. به گونه‌ای که «در آنچه پروین از شیوه‌ی

فکر یا بیان قدما تقلید می‌کند و حتی در آنچه شعر وی، ترجمه یا نقل مضمون شاعر بیگانه‌ای به نظر می‌رسد، کلام وی به قدری صیغه‌ی شخصی دارد که به دشواری می‌توان نشانه‌ای از اخذ و اقتباس را در کلام وی به دست آورد.» (همان: ۵۵)

با توجه به شعر «اشک یتیم» که از سروده‌ها و شاهکارهای پروین است، می‌توان به قدرت بیان و روانی کلام پروین و «صبغه شخصی او» پی برد:

روزی گذشت پادشهی از گذرگهی
فریاد شوق بر سر هر کوی و بام خاست (دیوان: ۲۴۱)
که با الهام از «گدای شهر» انوری شاعر قرن هشتم سروده شده است که با این مطلع آغاز می‌شود:
آن شنیدستی که روزی زیر کی با ابلهی
گفت: این والی شهر ما گدایی بی حیاست

گفت: چون باشد گدا آن کز کلاهش تکمه‌ای
صد چو ما را روزها بل سال‌ها برگ و نواست

(انوری، ج دوم، ۱۳۷۲: ۵۲۸)

پس از سرکوب شدن نهضت مشروطه، دو جریان شعری به وجود آمد؛ نخست: نیمایی، دوم: تلفیقی که ویژگی جریان دوم سرودن در قالب‌های سنتی و کهن با افکار و اندیشه‌های تازه بود. «جریان تلفیقی در واقع «بازگشت ادبی» است اما صورتی متعالی‌تر و امروزی‌تری دارد.»

(شمیسا، ۱۳۷۴: ۳۴۳)

با توجه به اشعار پروین، سبک او را می‌توان تلفیقی دانست؛ به‌خصوص با توجه به تحلیلی که ملک‌الشعراى بهار از سبک پروین ارائه می‌دهد و آن را ترکیبی از دو شیوه لفظی و معنوی شعراى خراسان - خاصه ناصر خسرو - و شیوه شاعران عراق - به ویژه سعدی - می‌داند که در سبکی مستقل و متناسب با امروز ترکیب یافته و شیوه‌ای نو آفریده است.

دیوان پروین

پروین در قالب مسمط، غزل، مثنوی، قصیده و قطعه شعر سروده و بسامد توجه او به این قالب‌ها به ترتیب عبارت است از: ۲/۴۱ درصد، ۴/۳۴ درصد، ۲۳/۶۷ درصد، ۲۶ درصد، ۴۳/۴۷ درصد. این بررسی گرایش بیشتر او را به قطعه‌سرایی نشان می‌دهد.

بخش اول دیوان پروین شامل ۴۲ قصیده است. بسیاری از این قصاید از لحاظ قدرت سخنوری و نظم‌پردازی در حد کار قصیده‌سرایان بزرگ، شیوه خراسانی به شمار می‌روند، چنانکه بهار می‌گوید: «قصائد این دیوان، بوئی و لمحهای از قصاید ناصر خسرو دارد.» محتوای این قصاید بیشتر پند و حکمت و احکام اخلاقی و مطالب عرفانی است.

بخش دوم شامل مثنوی‌ها و قطعه‌هاست که بیشتر آنها به صورت مناظره‌هایی جالب، میان اشخاص و اشیا، گیاهان و حیوانات طرح شده‌اند. یک بررسی آماری نشان می‌دهد که ۵۹ درصد از اشعار پروین به شیوه مناظره در دو قالب قطعه و مثنوی سروده شده‌اند. از مجموع این مناظره‌ها ۶۵ درصد در قالب قطعه و ۳۵ درصد در قالب مثنوی هستند. بهار قطعات را روح دیوان پروین می‌داند و معتقد است که مناظره (سؤال و جواب) در قطعه‌های جاویدان پروین احیا شده (همان: ۹-۸) و تحول کمی و کیفی یافته است؛ چنان که تأثیر پایدار و حال و هوای تازه آنها انکارناپذیر است و «تردید نیست که شاهکارهای پروین، همان مقطعات مقفی و مردفی است که در میان آنها افکار بلند و بیانات فصیح شاعرانه و باریک بینی‌های خاص دیده می‌شود» (نفیسی، ۱۳۶۲: ۸۵). بنابراین، با توجه به نشان آماری مبتنی بر مناظره بودن ۵۹ درصد از اشعار پروین، حداقل ۵۹ درصد از اشعار پروین، ابتکار خاص اوست و بی‌تردید آنچه سبب شده پروین صاحب سبکی مستقل در شعر دانسته شود، همین مناظرات اوست.

مناظره:

مناظره در ادبیات فارسی، سابقه‌ای طولانی دارد. «منظومه «درخت آسوریک» که مناظره بین درخت خرما و بز به زبان پهلوی ساسانی است، نشان‌دهنده حضور این شیوه در ادبیات ایران پیش از اسلام است.

قدیمی‌ترین نمونه‌های بارز مناظره در ادبیات پس از اسلام در ایران در مقدمه برخی قصاید اسدی توسی (متوفی، ۴۶۵ق)، سراینده گرشاسپ‌نامه و در آثار شاعرانی همچون نظامی (متوفی، ۶۱۹ق)، امیر معزی (متوفی، ۵۱۸ق)، هلالی جغتایی (مقتول، ۹۳۸ق)، طالب جاجرمی (قرن نهم هجری) و میرزا محمدنصیر اصفهانی (متوفی، ۱۱۹۲) دیده می‌شود. ناگفته پیداست که این شیوه به دلیل اینکه تا عصر پروین معطل و بی‌کاربرد مانده بود، می‌توانست محو و از حوزه شعر فارسی خارج شود و هم از این روست که می‌گوییم مناظره با «استقلال فکر و نبوغ پروین» و در «قطعه‌های جاویدان او احیا شد» و زندگی دوباره یافت. شهریار، شاعر معاصر پروین، تحت تأثیر دیباچه مشهور بهار گفته است:

نبوغ اصلی پروین در آن مناظره‌هاست
مناظرات که منسوخ بوده و منسوخ

حریف نابغه آن را دوباره احیا کرد
به سعی او ادب پارسی غنی‌تر شد

ادامه مطلب در وبگاه نشر به

